

<https://doi.org/10.62837/2025.4.229>

SƏFAYƏ SADIQ QIZI SADIQOVA

BDU-nun Qazax filialının

Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikası kafedrasının

baş müəllimi.

sefayesadiqova@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZELOGİZMLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFATI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində frazeologizmlərin semantik qruplaşdırılması məsələsi elmi aspektdən təhlil olunur. Frazeoloji vahidlərin semantik təsnifi onların mənə çalarlarına, məzmun, struktur və funksional xüsusiyyətləri əsasında aparılır. Əsas diqqət frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi mənaların müxtəlifliyinə, konkret semantik sahələrə aid olunmasına və bu sahələrin dilin üslubi zənginliyinə təsirinə yönəldilmişdir. Tədqiqatda frazeologizmlər insanın daxili psixoloji vəziyyəti, əqli və fiziki fəaliyyəti, əmək fəaliyyəti, təbiət hadisələri, heyvanlar aləmi və digər semantik sahələrə görə qruplaşdırılır. Hər bir semantik qrupun spesifik xüsusiyyətləri nümunələr əsasında izah olunur. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlər yalnız dilin ifadə imkanlarını zənginləşdirmir, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü, həyat tərzini və mədəni dəyərlərini də əks etdirir. Araşdırma göstərir ki, frazeologizmlər yalnız bədii-estetik ifadə vasitəsi deyil, həm də ictimai-mədəni təcrübənin daşıyıcısıdır. Məqalə nəticə etibarilə Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin semantik baxımdan dərinləşdirilmiş şəkildə öyrənilməsinə, sistemli tədqiqinə töhfə verməklə yanaşı, onların tədris və tərcümə proseslərində istifadəsi və tətbiqi üçün də nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, frazeologizmlər, semantik təsnifat, struktur.

Hər bir dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də bir millətin mədəni yaddaşı, düşüncə tərzini və dünyagörüşünün daşıyıcısıdır. Bu baxımdan frazeologizmlər dilin leksik sistemində xüsusi yer tutur. Frazeologizmlər bir xalqın dünyagörüşünü, tarixi-mədəni təcrübəsini, həyat tərzini və emosional-estetik münasibətini ifadə edən sabit ifadə vahidləridir.

Azərbaycan dili zəngin frazeoloji sistemə malik olan qədim və inkişaf etmiş dillərdən biridir. Azərbaycan dilində frazeologizmlər həm struktur baxımından, həm də semantik cəhətdən zəngin və rəngarəngdir. Onlar dilin bədii-estetik imkanlarını genişləndirir, nitqə obrazlılıq və ifadəlilik qazandırır. N.Bağirov yazır ki, hər bir xalq və ya milli birlik özünəməxsus spesifik frazeoloji vahidlər fonduna malikdir. Bu frazeoloji fond həmin xalqın milli düşüncə tərzini, yaşam xüsusiyyətlərinin müəyyən

cəhətlərini, tarixin süzgəcindən süzülüb keçən adət və ənənəsinin, mərasimlərinin bəzi izlərini, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini, dünya baxışlarını, davranış qaydalarını özündə əks etdirdiyi üçün doğma səslənir [2, s.7]

Frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri onların mənaca bütöv olması və ifadə etdiyi mənə ilə komponentlərinin ümumi mənası arasında uyğunsuzluğun olması ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər frazeologizmlərin semantik baxımdan sistemli şəkildə təsnifini aktuallaşdırır. Məqalədə Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin semantik qruplar üzrə sistemləşdirilməsi və bu sistemləşmənin nəzəri əsasları araşdırılır.

Frazeologizmlər ənənəvi olaraq iki və ya daha çox söz birləşməsindən ibarət olub, bütövlükdə sabit mənaya malik olur və komponentlərinin ayrı-ayrılıqda mənası ümumi mənanı tam əks etdirmir. Məsələn, *ağzı qaşığı tutmamaq*, *gözünə kül üfürmək*, *dili-ağzı açılmamaq*, *göz ağartması vermək* kimi ifadələrdə sözlər birgə işlənərək fərqli, obrazlı mənalar yaradır. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərinə daxildir: a) sintaktik və leksik sabitlik; b) obrazlılıq; c) mənə bütövlüyü: frazeologizmlər komponentlərin cəmi ilə deyil, bütöv olaraq ayrı-ayrı mənaya malik olur. L.Məsimova frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətlərinə aid edir: komponentləri sırasına arxaizmlər də daxil ola bilər; bu tip birləşmələri sintaktik cəhətdən parçalamaq mümkün deyildir; onların komponentlərinin yerlərini dəyişdirmək əksər hallarda qeyri-mümkündür; bu birləşmələrin tərkibinə söz daxil ola bilmir; Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər öz leksik mənalarını itirərək onların komponentlərinə çevrilir və ümumi bir mənanı ifadə edir [5].

Frazeologiya dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi XX əsrin ortalarından etibarən intensiv şəkildə inkişaf etmişdir. Bu sahə sabit söz birləşmələrinin – frazeoloji vahidlərin leksik-semantik, sintaktik, stilistik və funksional xüsusiyyətlərini öyrənir. Frazeologizmlərin əsas əlamətləri sabitlik, bütövlük və daşıdıqları mənanın komponentlərinin mənə məcmusuna uyğun gəlməməsidir. Frazeoloji vahidlər dildə obrazlılıq və emosionallıq funksiyasını yerinə yetirir və bu cəhətdən də bədii üslubda geniş istifadə olunur.

Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadə, H.Bayramov, H.Həsənov, A.Qurbanov, N. Seyidəliyev və başqaları frazeologiyanın nəzəri əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdılar.

Azərbaycan dilində frazeologizmlərin semantik təsnifatı onların ifadə etdiyi mənə istiqamətlərinə əsasən aparılır. Frazeoloji vahidlərin semantik qrupları aşağıdakılardır:

a) Emosional vəziyyəti bildirən frazeologizmlər – Bu qrup frazeologizmlər insanın hiss və emosiyalarını – sevinc, qəzəb, qorxu, təəccüb və s. ifadə edir. Məsələn, *ürəyindən tikan çıxmaq* – yüngülləşmək; *dili-ağzı qurumaq* – qorxmaq; *ağzı qulağında olmaq* – sevinmək, *dünya dar gəlmək* – darıxmaq, *canına qorxu*

düşmək – vahimələnmək; *gözləri dolmaq* – kövrəlmək, ağlamaq dərəcəsinə çatmaq və s.

b) Zehni və iradi vəziyyətə aid frazeologizmlər – Bu qrupda insanın düşüncə, niyyət və qərarları ilə bağlı olan ifadələr yer alır. Məsələn, *baş sındırmaq* – düşünmək; *gözündə böyütmək* – şişirtmək; *qərar vermək* – qərarlaşdırmaq

c) Fiziki hərəkət və vəziyyətə aid frazeologizmlər – İnsanın fiziki durumu və ya hərəkətləri ilə bağlı ifadələr: *əli-ayağı soyumaq* – yorulmaq; *ayaq tutmaq* – sağlamaq; *dili topuq çalmaq* – tez-tez və mənasız danışmaq və s.

ç) Əxlaqi və mənəvi dəyərlərlə bağlı frazeologizmlər – Bu ifadələr cəmiyyətin mənəvi normalarını və insan münasibətlərini əks etdirir: *günaha batmaq* – pis iş görmək; *üzünə tüpürmək* – təhqir etmək; *qəlbi qırılmaq* – incimək; *halal süd əmmək* – dürüst olmaq və s.

d) İş və fəaliyyətə dair frazeologizmlər – insanın fəaliyyətini və əmək prosesini ifadə edir. Məsələn, *qol çırpmaq* – ciddi işləmək; *qazanc dalınca düşmək* – çalışmaq; *əli iş görmək* – bacarıqlı olmaq və s.

e) Münasibət bildirən frazeologizmlər – insanlararası münasibətləri və sosial əlaqələri əks etdirən ifadələrdir: *kürəyini çevirmək* – münasibəti kəsmək; *gözünün ucuyla baxmaq* – sayğısız yanaşmaq; *dost əli uzatmaq* – dostluq etmək; *dil tapmaq* – anlamaq; *könlünü almaq* – könlünü xoş etmək, barışdırmaq və s.

ə) Təbiət və heyvanlar aləmi ilə bağlı frazeologizmlər – Azərbaycan dilində təbiət hadisələri və heyvanlar aləmi ilə əlaqədar çoxsaylı frazeologizmlər mövcuddur. Bunlar həm real müşahidələrə, həm də mifoloji və inanc motivlərinə əsaslanır. Məsələn, *qurd kimi ac olmaq* – çox ac olmaq; *dəvə yükü qədər* – çox miqdarda; *ildırım kimi gəlib keçmək* – sürətlə keçib getmək, bayquş yuvası – xarabalıq; *canavar ağzı bağlamaq* – itən ev heyvanlarını qurd yeməsin deyə müəyyən ayın icra etmək [4, s.399]. Frazeologizmlər xalqın ətraf mühitlə bağlı düşüncə tərzini və həyat müşahidələrini əks etdirir.

f) Bədii və ədəbi mənşəli frazeologizmlər – Azərbaycan klassik və xalq ədəbiyyatında yaranmış, zamanla sabit ifadəyə çevrilmiş bir sıra frazeologizmlər də vardır: *bülbül kimi oxumaq* – gözəl və ahəngdar danışmaq; *qələm dostu olmaq* – yazıçı olmaq və ya yazıçı ilə yaxın olmaq; *qara yazı* – taleyin ağır olması və s. Bu frazeologizmlər həm mənbə baxımından ədəbi xarakter daşıyır, həm də müasir nitqdə işlənmə tezliyinə görə aktiv qrup sayılır.

g) Məkan bildirən frazeologizmlər – Bu frazeologizmlər hər hansı bir hadisənin və ya vəziyyətin yerləşdiyi məkan, məkanla bağlı istiqamət, uzaqlıq-yaxınlıq, hərəkət trayektoriyası ilə bağlı mənalara ifadə edir. Məsələn, *göyə çıxmaq*, *yuxarıdan aşağı baxmaq*, *yerdən yerə vurmaq*, *dünyanın o başı* və s.

h) Passivlik, fəaliyyətsizlik bildirən frazeologizmlər – Bu sabit söz birləşmələri insanın hərəkətsizliyi, iradəsizliyi, tənbelliyini ifadə edir. Məsələn, *əli yanına*

düşmək, əli-qolu bağlı qalmaq, barmağını tərپətməmək, gözünü döymək, qulağının dibindən keçmək, oturduğu yerdə oturmaq və s.

x) Adət-ənənə ilə bağlı frazeologizmlər – Xalqın əsrlər boyu formalaşmış sosial davranış qaydaları, mənəvi dəyərləri və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən sabit ifadələrdir. Bu frazeologizmlər nəsildən-nəslə ötürülən milli dəyərlərin, ailə münasibətlərinin, qonaqpərvərlik, hörmət, təvazökarlıq kimi anlayışların dilə gətirilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, *qapı-qapı gəzmək* – ailə məqsədilə vasitəçilik etmək; *üzük kəsmək* – nişanlanmaq, *baş bağlamaq* – evlənmək, subaylığa son vermək, *böyüyün qabağında danışmamaq* – tərbiyə və hörmət qaydası.

Bu təsnifat frazeologizmlərin semantik müxtəlifliyini və onların insan təfəkküründə necə yer tutduğunu göstərir.

Frazeologizmlər sabit məna daşısalar da, müəyyən kontekstlərdə onlar yeni semantik çalarlar qazana bilər. Bu transformasiya prosesinə metaforik dəyişiklik, ironiya, sarkazm və ya üslubi çalarla yanaşmalar səbəb ola bilər. Məsələn, *baş sındırmaq* ifadəsi həm çətinlik çəkmək, həm də ciddi-cəhdə çalışmaq mənasında; dil-dil ötmək frazeoloji vahidi həm gözəl danışmaq, həm də bir nəfəsə danışmaq mənasında işləyə bilər. Kontekst frazeologizmin semantik qavrayışını müəyyənləşdirən əsas amildir.

R.Ağayeva yazır: “Frazeologizmin daxili formasını, mənanı transformasiya edən konnotasiyanı aşkara çıxarmaq, şübhəsiz, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İfadə səviyyəsində məna kombinasiyaları artımının izahı da konnotasiya vasitəsilə əldə olunur” [1, s.12]. Predmetin söz və ya frazeoloji vahidlə ifadə olunan, amma birbaşa adlandırılmayan xassəsi ilə bağlı olan məzmun və ya xarakteroloji konnotasiya tipi, həmin predmetə münasibətdə milli-mədəni spesifikadan irəli gəlir. Məsələn, *aslan* sözü bir çox xalqlarda *cəsarətli, güclü, qorxmaz* rəmzinə: *aslan ürəkli* – qorxmayan, mərd adam; *aslan kimi döyüşmək* – cəsarətlə, qəhrəmancasına mübarizə aparmaq; *dəvə* – dözümlü, amma inadkar rəmzinə çevrilmişdir: *dəvə kimi dözmək* – çox səbirlə əzab çəkmək; *dəvə inadkarlığı* – yerindən tərpənməyən, dirənişli.

Frazeologizmlər sintaktik quruluş baxımından feili birləşmə – *dilini dişləmək, əl üstündə gəzdirmək, huşu başından çıxmaq, iman gətirmək, canına yel keçməmiş, cikinə-bikini bilən, bəxti ayaq üstə olmaq*; ismi birləşmə – *aslan ürəyi, gözünün didəsi, əl yeri, dönük üz, ağ gün sorağı, dar gündə*; cümlə tipli frazeoloji ifadələr *elə bil üstündən dağ götürüldü; dili də var, dilçəyi də; cibində siçanlar oynayır* və s. kimi təsnif olunur.

Qeyd edək ki, dildə bir sözdən ibarət frazeoloji vahidlərə Ə.Dəmirçizadə *dayı* (arxa, kömək), *tülkü* (hiyləgər), *dəm* (kefli) nümunələrini göstərir [3, s.172]. Lakin dilçilikdə bu fikrə qarşı çıxanlar da var. J.Quzeyev qeyd edir ki, tək-tək sözlərin frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil edilməsi frazeologiya anlayışının mahiyyətinə ziddir, çünki frazeoloji vahid ən azı iki komponentli olmalıdır [6, s.46].

Nəticə. Azərbaycan dilində frazeologizmlər semantik baxımdan sistemli şəkildə təsnif oluna biləcək zəngin bir qat təşkil edir. Hər bir semantik qrup xalqın həyat tərzini, psixologiyasını, əxlaq və düşüncə sistemini əks etdirən bir dil qatını təşkil edir. Bu baxımdan frazeoloji sistemin semantik aspektdən tədqiqi, dilin milli-mənəvi və bədii-estetik imkanlarının dərinlən anlaşılmasında mühüm rol oynayır. Frazeologizmlər yalnız üslubi və emosional çalar daşımır, eyni zamanda xalqın mənəvi dünyasının, düşüncə sisteminin güzgüsü kimi çıxış edir. Onların semantik qruplara bölünməsi həm dilçilik, həm də tədris və lüğətçilik üçün praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu. Fil.ü.f.d. dissert. avtoreferatı. Bakı, 2016, 28 s.
2. Bağirov N. Türk dillərinin somatik frazeologiyası. Fil.ü.f.d. diss... avtoreferatı. Bakı, 2024, 28 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962.
4. Seyidəliyev N., Əhmədov B. Azərbaycan dilinin böyük frazeoloji lüğəti. I cild. Bakı, 2024.
5. Məsimova L. Frazeologizmlərin mahiyyəti.
<https://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/1458-frazeologizmlrin-mahiyyti.html>
6. Гузеев, Ж.М. Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка // Советская тюркология, –1984, №6, –с. 46.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье анализируется вопрос семантической группировки фразеологизмов в азербайджанском языке с научной точки зрения. Семантическая классификация фразеологических единиц основывается на оттенках их значения, содержания, структурных и функциональных характеристиках. Основное внимание уделяется многообразию значений, выражаемых фразеологизмами, их принадлежности к определенным семантическим полям и влиянию этих полей на стилистическое богатство языка. В исследовании фразеологизмы сгруппированы по внутреннему психологическому состоянию человека, умственной и физической активности, трудовой деятельности, явлениям природы, животному миру и другим семантическим направлениям. На примерах поясняются особенности каждой семантической группы. Исследование показывает, что фразеологические

единицы В азербайджанском языке не только обогащают выразительные возможности языка, но и отражают мировоззрение, образ жизни и культурные ценности народа. Исследования показывают, что фразеологизмы являются не только средством художественно-эстетического выражения, но и носителем социокультурного опыта. В конечном итоге статья не только вносит вклад в глубокое изучение и систематическое исследование фразеологической системы азербайджанского языка с семантической точки зрения, но и имеет теоретическое и практическое значение для их использования и применения в учебном и переводческом процессах.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, фразеологизмы, семантическая классификация, структура.

SEFAYA SADIQOVA

SEMANTIC CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Abstract

The article analyzes the issue of semantic grouping of phraseological units in the Azerbaijani language from a scientific point of view. Semantic classification of phraseological units is based on the shades of their meaning, content, structural and functional characteristics. The main attention is paid to the diversity of meanings expressed by phraseological units, their belonging to certain semantic fields and the influence of these fields on the stylistic richness of the language. In the study, phraseological units are grouped according to the internal psychological state of a person, mental and physical activity, labor activity, natural phenomena, wildlife and other semantic areas. The features of each semantic group are explained using examples. The study shows that phraseological units in the Azerbaijani language not only enrich the expressive possibilities of the language, but also reflect the worldview, lifestyle and cultural values of the people. Studies show that phraseological units are not only a means of artistic and aesthetic expression, but also a carrier of socio-cultural experience. Ultimately, the article not only contributes to the deep study and systematic research of the phraseological system of the Azerbaijani language from a semantic point of view, but also has theoretical and practical significance for their use and application in the educational and translation processes.

Keywords: Azerbaijani language, phraseological units, semantic classification, structure.

Rəyçi fil.ü.f.d., dosent Sima Quliyeva